

L 12 Diateze v češtině ve srovnání s italštinou, forma a funkce

Hubáček, J., Jandová, E., Svobodová, J. *Čeština pro učitele*. Vade Mecum. 1998, s. 145-146.

Diateze je gramatická kategorie slovesa, která vyjadřuje „dispozici“ (postavení) účastníků na ději ke slovesnému ději samotnému. Jinými slovy také řečeno, vyjadřuje, jakým způsobem se jednotliví účastníci (participanti) podílejí na ději, vyjádřeném predikačním slovesem. V češtině, jakož i v italštině, rozlišujeme diatezi **aktivní** a diatezi **pasivní**.

1. Diateze je **aktivní**, jestliže **gramatický subjekt (S)** je totožný s **původcem děje**. Ten může být personální (životný) a jeho **sémantickou rolí** je pak **agens (Ag)** (Srov. it. *agente* = přítomné participium slovesa *agire*: *chi agisce, chi compie un'azione*). **Původce děje** může být nepersonální (neživotný) a jeho **sémantickou rolí** je pak „**kauzátor**“ (Srov. it. *causa* = *příčina*). Jinými slovy řečeno, o aktivní diatezi se jedná tam, kde **sémantická role** agentu nebo kauzátoru odpovídá **syntaktické funkci** gramatického subjektu. Sleduj následující modelové příklady 1 a 2:

Př.:

Generál	vyznamenal	vojáky.
Lovec	zabil	lva
S = agens	V_{ak} = děj	O = patiens

Generál/Lovec, jméno v **nominativu** (v 1. pádě), je v **syntaktické roli subjektu (S)** totožný s agentem. Je účastníkem (participantem), který na ději participuje **aktivně**, jak ukazuje aktivní tvar slovesa *vyznamenal*. *Vojáky/lva*, jméno v **akuzativu** (ve 4. pádě), je v **syntaktické roli přímého předmětu (objektu O)**. Je účastníkem, který na ději participuje **pasivně**. Je v **sémantické roli patientu** (= nositele děje. Srov. it. *paziens* z lat. *patiente(m)*, od přítomného participia slovesa *pāti* = *patire* = *subire passivamente*).

Př.:

Bahno	<i>zaneslo</i>	koryto řeky.
S = původce „kauzátor“	V_{ak} = děj	O = patiens

Bahno je participant v **syntaktické roli subjektu (S)**, který je zároveň „kauzátozem“. Je účastníkem (participantem), který na ději participuje **aktivně**, jak ukazuje aktivní tvar slovesa *zaneslo*. *Koryto řeky* je participant v **syntaktické roli přímého předmětu (objektu O)**. Je účastníkem, který na ději participuje **pasivně**. Je v **sémantické roli patientu**.

2. Diateze je **pasivní**, jestliže je agens nebo kauzátor odsunut z pozice (funkce) gramatického subjektu. Sleduj následující modelové příklady:

Př.:

<i>Vojáci</i>	byli vyznamenáni	generálem.
<i>Lev</i>	byl zabit	lovcem.
S = patiens	V_{pass} = děj	adverbiálně původce = agens

Vojáci/Lev je participant v **syntaktické roli subjektu (S)**. Je účastníkem (participantem), který na ději participuje **pasivně**, jak ukazuje pasivní tvar slovesa *byli vyznamenáni*, a je tudíž v **sémantické roli patienta**. Agens *generálem/lovcem* má formu instrumentálu (7. pádu), je v syntaktické funkci **adverbiálního (přísllovečného) určení původce** a zaujímá ve větě koncové (finální) postavení.

Př.:

Koryto řeky	bylo zaneseno	bahnem.
S = patiens	V _{pass} = děj	adverbiále původce (kauzátor)

Koryto řeky je participant v **syntaktické roli subjektu (S)**. Je účastníkem (participantem), který na ději participuje pasivně, jak ukazuje pasivní tvar slovesa *bylo zaneseno*, a je tudíž v **sémantické roli pacienta**. Kauzátor *bahnem* má formu instrumentálu (7. pádu), je v syntaktické funkci **adverbiálního (příslovečného) určení původce** a zaujímá ve větě koncové (finální) postavení.

Jestliže je při pasivní diatezi z pozice gramatického subjektu odsunut agens, mluvíme o **deagentizaci**, je-li z pozice gramatického subjektu odsunut kauzátor, mluvíme o **dekauzativizaci**.¹

SHRNUTÍ:

Při přechodu z aktivní diateze do pasivní se patiens ocitá v syntaktické pozici (a funkci) gramatického podmětu (S) a agens/kauzátor v syntaktické pozici (a funkci) adverbiálního určení **původce děje**. Znamená to, že při změně diateze aktivní v pasivní se **mění syntaktické funkce** větných konstituentů, nemění se však jejich funkce sémantické.

3. Forma pasíva v češtině a v italštině

Čeština má pro vyjádření pasíva k dispozici **dvě formy**, stejně jako italština:

- pasívum opisné neboli perifrastické**, které je tvořeno pomocným slovesem *být* a **participiem trpným**. Pomocné sloveso *být* mění svůj tvar podle osoby, čísla, času a způsobu. Srovnajme tvary slovesa *být* následujícího příkladu:

Př.: *Je* podváděn, ale neví, co má dělat.

Byl podváděn.

Bude podváděn.

Byl by podváděn.

Jsa podváděn, neví, co má dělat.

Byv podváděn, rozhodl se svou ženu opustit.

Perifrastické pasívum v italštině tvoří pomocné sloveso *essere* nebo *venire* a participium, označované v italštině jako participium minulé. **Pomocné sloveso *essere* (nebo *venire*) mění svůj tvar podle osoby, čísla, času a způsobu**. Srovnajme tvary slovesa *essere* následujícího příkladu:

Př.: *E'* tradito.

E' stato tradito.

Era tradito.

Sarà tradito.

Sarebbe tradito.

Essendo tradito non sa che cosa fare.

Essendo stato tradito ha deciso di lasciare la moglie.

¹ Srov. Grepl, Karlík 1998, s. 132 a s. 140.

b) **pasívum zvrtné**, užívané především s **neživotným** subjektem.

Př.: Daně *se platí* každý rok (= Daně *jsou placeny* každý rok).
Chřipka *se léčí* jako každá jiná nemoc (= Chřipka *je léčena* jako každá jiná nemoc).
Takové řeči *se* v mém domě *nevedou*.
Důležité dopisy *se posílají* expres.

Se subjektem **životným** by totiž mohlo dojít k záměně pasíva se zvrtným (recipročním) slovesem:

Př.: Staří lidé *se respektují* = Staří lidé *se vzájemně respektují* NEBO
Staří lidé *jsou respektováni*.

Podobně je tomu s užíváním zvrtného pasíva **v italštině**, označovaného „**si**“ **passivante**. I tady se užívá především s **neživotným** subjektem:

Př.: Le tasse *si pagano* ogni anno (Le tasse *vengono/sono pagate* ogni anno).
L'influenza *si cura* come ogni altra malattia. (L'influenza *viene curata* come ...)
Questi discorsi in casa mia *non si fanno*.
Le lettere urgenti *si spediscono* espresso.

Se subjektem **životným** jsou možné dva významy:

Př.: I professori *si salutano* = I professori *si salutano reciprocamente* NEBO
I professori *vengono/sono salutati*.

4. Funkce pasíva

Jak bylo řečeno výše, při přechodu z aktivní diateze do pasívní se *patiens* ocitá v syntaktické pozici (a funkci) gramatického podmětu (S) a *agens/kauzátor* v syntaktické pozici (a funkci) adverbialního určení **původce děje**. Mění se tedy syntaktické funkce větných konstituentů, nemění se však jejich funkce sémantické. *Agens* zůstává *agens*, *patiens* zůstává *patiens*. Změna syntaktických funkcí však umožňuje změnit zcela syntaktickou a informační strukturu věty.

- a) Změna syntaktických funkcí je spojena se změnou SLOVOSLEDU. Užití pasíva je proto jednou z možností, jak měnit slovosled tam, kde to v některém jazyce neumožňují gramatická pravidla (srov. téma 11 *Slovosled české věty a faktory informační struktury výpovědi*):

Př.:

Lva	zabil	lovec.
Il leone,	l' ha ucciso	il/un cacciatore.
O _d	→ V	→ S
Lev	byl zabit	lovcem.
Il leone	è stato ucciso	da un/dal cacciatore
The lion	was killed	by the/a hunter.
S →	→ V _{pass}	→ C _{ag}

V **české větě** je přímý předmět v akuzativu *lva* za začátku věty a subjekt v nominativu *lovec* na konci věty. Přímý předmět tak zaujímá pozici, do které je v češtině umisťován **tematický** prvek, tj. prvek, který je z hlediska informační struktury výpovědi nejméně závažný. Subjekt na konci věty zaujímá pozici, do které je v češtině umisťován **rematický** prvek, tj. prvek, který je z hlediska informační struktury výpovědi nejvýznamnější. Stejný slovosled je ve větě **italské**. Všimněme si ale pronominálního **lo** (elidovaného *l'*): je to zájmeno ve formě akuzativu a větný člen *il leone* v pozici na začátku věty je tak explicitně označen jako přímý

předmět. Tato větná struktura je nazývána „**dislokace vlevo**“ (dislocazione a sinistra), neboť na začátek věty byl „dislokován“ (přemístěn) nalevo od predikátového slovesa. Italština tak stejně jako čeština má možnost měnit slovosled. Druhou možností, jak dosáhnout změny slovosledu, je pasívum, pro angličtinu jediná možnost, jak do rematické pozice obsadit agens.

V jiných případech naopak je agens odsunutím z pozice subjektu, tj. užitím pasíva zcela „anonymizován“, neoznačen. Buď proto, že ho mluvčí označit nechce, nebo proto, že to není nutné:

Př: *Byla mi ukradena peněženka.*
Mi è stato rubato il portafoglio.

Nejsem si jist, kdo to udělal, proto zloděje (agens) neoznačím.

Př: *Amerika byla objevena v r. 1492.*
L'America fu scoperta (da Colombo) nel 1492.

Není nutné uvádět, kým byla objevena, každý ví, že to byl Kolumbus. Věta odpovídá na otázku, **kd**y byla objevena. Větu můžeme srovnat s následující variantou:

Nel 1492 fu scoperta l'America.
V r. 1492 byla objevena Amerika.

Věta odpovídá na otázku, co se stalo v r. 1492.

5. Sleduj FORMU a FUNKCI pasíva v následujících českých, italských a anglických větách. Jako první je uváděna v jazyce originálu. Zatímco v anglické verzi sledujeme výhradně perifrastické pasívum, v češtině a v italštině jsou způsoby anonymizace agens různé.

<i>He had been coffined.</i>	Agens anonymizován pasívem
<i>Už ho uložili do rakve.</i>	agens anonymizován užitím 3. os. pl.
<i>Era stato deposto nella bara.</i>	Agens anonymizován pasívem

Podobně:

..., the big white **sailing-vessel** which *was being discharged* on the opposite quay.
..., il grosso **veliero** bianco che *veniva scaricato* sulla banchina di fronte.
... na velkou **bílou plachetnici**, z níž na protějším břehu *vykládali* zboží.

<i>So one night he was wanted for to go on a call and ...</i>	agens anonymizován pasívem
<i>Così una notte lo volevano per una visita e ...</i>	agens anonymizován užitím 3. os. pl.
<i>Jednou v noci ho sháněli/volali k nemocnému.</i>	agens anonymizován užitím 3. os. pl.

<i>... when it was reported that ...</i>	agens anonymizován pasívem
<i>... quando si disse che ...</i>	agens anonymizován užitím “si” passivante
<i>..., když se rozneslo, že ...</i>	agens anonymizován užitím zvratného pasíva

<i>... lest our adventure should be discovered.</i>	agens anonymizován pasívem
<i>(... se non volevamo) che la nostra avventura venisse scoperta.</i>	agens anonym. pasívem
<i>(Když jsme nechtěli), aby se na naše dobrodružství přišlo.</i>	agens anonym. zvratným pasívem